

न्याय भर्थाभाठी

अपराध्यांना संरक्षण देणे यांबवा घटनात्मक जबाबदारी पाळा सांप्रदायिक तथा एकसमूहलक्षी हिंसाचार प्रतिबंधक (न्यायाची उपलब्धता आणि पुनर्वसन) विधेयक, 2011 संसदेच्या पटलावर आणण्यासाठी राष्ट्रीय अभियान

- पुरस्कृत: ♦ न्यायमुर्ती पी. बी. सावंत निवृत्त, सर्वोच्च न्यायालय भारत ♦ न्यायमुर्ती हॉसबेट सुरेश, निवृत्त, मुंबई उच्च न्यायालय
♦ न्यायमुर्ती एस.एच.ए. रझा, निवृत्त, लखनऊ खंडपीठ, अलाहाबाद उच्च न्यायालय आणि लोकायुक्त, उत्तराखंड ♦ न्यायमुर्ती मायकेल सलढाणा, निवृत्त,
कर्नाटक उच्च न्यायालय ♦ न्यायमुर्ती फखरुद्दीन, निवृत्त, मध्य प्रदेश आणि छत्तीसगढ़ उच्च न्यायालय
♦ माजी न्यायाधीश बी. जी. कोलसे पाटील, मुंबई उच्च न्यायालय

कायदयासमोर समानता आणि कोणाही बाबतीत भेदभावाचा अभाव ही भारतीय प्रजासत्ताकाची पायाभूत तत्वे आहेत. परंतू आपल्या राज्यघटनेमध्ये उद्घोषित केलेले हे अनुलंघ्य आदर्श आणि भारतातील प्रत्यक्ष वास्तव यांच्यादरम्यान सतत वाढत जाणारी दरी आहे.

आपल्या देशातील मागील तीन दशकांचा एकसमूहलक्षी हिंसाचाराचा इतिहास - विशेषतः राज्ययंत्रणेकडून पुरस्कारित आणि राज्ययंत्रणेने अभय दिलेला हिंसाचार - नेल्ली, आसाम (1983), दिल्ली (1984), काश्मीर (1989), भागलपूर (1989), मुंबई (1992-93), गुजरात (2002), आणि कंधमाल, ओरीसा (2008) दर्शवितो की भारतातील धार्मिक अल्पसंख्यांक (मुस्लीम, शीख, काश्मिरी पंडीत, ख्रिश्चन) यांना राज्यघटनेने दिलेल्या हर्मीपासून वारंवार वंचित ठेवले जाते आहे. कर्नाटकातील तामिळी आणि महाराष्ट्रातील बिहारी ही भाषिक अल्पसंख्यांकांची उदाहरणे आहेत. त्यांनाही नेहमीच लक्ष्य केले जाते. दलित आणि आदिवासी यांनाही नेहमीच उपद्रव दिला जातो - 2006 मधील खैरलांजीच्या दलितांचे शिरकाप आणि रमाबाई आंबेडकरनगरातील पोलिस गोळीबार दोन्ही महाराष्ट्रातील, याचीच उदाहरणे आहेत.

अशा प्रकारच्या एकसमूहलक्षी हिंसाचाराच्या उद्रेकानंतर जेव्हा कायदयाने विहित केलेली कारवाई करून पिडीतांना न्याय देण्याची आणि पुनर्वसन करण्याची वेळ येते तेव्हा स्थानिक प्रशासन आणि पोलिस यंत्रणा गलथान आणि अकार्यक्षम होतात, पिडीतांना न्याय देण्यात आणि गुन्हेगारांना शिक्षा देण्यात कमी पडताना आढळतात. लोकशाहीमध्ये सत्तेबरोबरच जबाबदारी ही पाळावयाची असते, परंतू आजवरची सगळीच सरकारे दुर्लक्ष आणि कर्तव्यात कसूर करण्याचा गुन्हा करीत आलेली आहेत.

पंधराएक वर्षांपूर्वी एका सेवारत भारतीय पोलिस सेवेतील जेष्ठ अधिकाऱ्याने विचार करायला लावणारे विधान केले होते. राज्याची इच्छा असल्याशिवाय कोणतीही दंगल 24 तासांपेक्षा जास्त काळ चालू शकत नाही या विधानाला अनेक वरिष्ठ पोलिसांनी आणि राजकीय नेत्यांनी दुजोरा दिलेला आहे.

याचा अर्थ सरळ आहे. जर पोलिस यंत्रणा आणि प्रशासन यांना निष्पक्षपणे कायदयांची अंमलबजावणी करण्याच्या कामी अपयशाबद्दल जबाबदार धरले जात असते तर वारंवार हिंसाचार घडवून आणणाऱ्यांना त्यांच्या मार्गातच अटकाव करता आला असता. जर कायदयाने अशा गुन्हेगारांना शिक्षा करण्यासाठी विशिष्ट कालावधीतच खटले भरून ते निकाली काढण्याची सोय केली असती तर सुनियोजित हिंसाचारांतून राजकीय लाभ मिळविण्याचे प्रकार कमी झाले असते. जर पुनर्वसन आणि नुकसानभरपाईची रक्कम ठराविक कालावधीत नुकसानीच्या योग्य त्या प्रमाणात देण्याची सक्ती असती तर भविष्यात दंगलखोरांना फायदा घेता आला नसता. जर वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना कर्तव्यपालनात कसूरीबद्दल जबाबदार धरले जात असते तर त्यांनी स्वतः आणि त्यांच्या हाताखालील हुकुमांची अंमलबजावणी करणाऱ्यांनी जबाबदारीने काम केले असते.

आज सांप्रदायिक एकसमूहलक्षी हिंसाचारात स्त्रीया आणि मुले यांनाच प्रामुख्याने जास्त प्रमाणात बळी पडावे लागते. उपजीविका आणि प्रतिष्ठापूर्वक जगण्याचा अधिकार हिंसकावून शेकडो आणि हजारो भारतीयांना आपल्याच देशात परागंदा व्हायला भाग पाडले जाते. जे नागरिक संख्याबळाने कमजोर आहेत आणि सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल आहेत त्यांच्यावर त्यांची अशी ओळख असल्यामुळेच हल्ले केले जाताहेत आणि सरकारे चालविणाऱ्या संस्था यंत्रणा राज्यघटनात्मक हर्मीचा पुरस्कार करण्याऐवजी आणि कायदयाचे राज्य अबाधित राखण्याऐवजी गुंडांसमोर गुडघे टेकताहेत ही शोकांतिका आहे. आपल्या समाजातील मोठया संख्येच्या लोकांशी भेदभाव सुरुच राहतो.

निरोगी आणि गतीमान लोकशाहीचा न्याय हा पाया आहे. लोकांचा भ्रमनिरास आणि परात्मता टाळण्याची गुरुकिल्ली म्हणजे न्याय. सध्याच्या अपराध्यांना मोकळे रान ठेवण्याच्या संस्कृतीमुळे लोकांमधली परात्मता व्यापक झाली असून व्यवस्थेवरचा विश्वास उडत चालला आहे. निवृत्त न्यायाधीश, लोकसेवक आणि पोलिस अधिकारी यांनी वारंवार धोक्याची सूचना दिलेली आहे की नागरिकांच्या एका मोठया समूहाच्या जीवित वित्ताचे संरक्षण करण्यातील राज्याचे अपयश अतिरेकवादाचे बीजारोपण करते. म्हणूनच लोकसेवकांनी कायदयांतील तरतुदीनुसार कृती करण्यास भाग पाडणाऱ्या आणि सक्षमतेने व तातडीने पुनर्वसन आणि नुकसानभरपाईची व्यवस्था करणाऱ्या त्याचप्रमाणे गुन्हेगारांना त्वरीत योग्य ती शिक्षा देण्याची व्यवस्था असलेल्या कायदयाची तीव्र निकड आहे.

आम्ही अशा कायदयाची मागणी करीत आहोत आणि सांप्रदायिक एकसमूहलक्षी हिंसाचार प्रतिबंधक (न्याय उपलब्धता आणि पुनर्वसन) विधेयक 2011 संसदेच्या पटलावर त्वरीत ठेवावे यासाठी अभियान सुरु करीत आहोत.

भारतीय प्रदेशातील कोणाही व्यक्तीला कायदयासमोरील समानता आणि कायदयाचे समान संरक्षण यापासून राज्य वंचित ठेवणार नाही. या राज्यघटनेतील कलम 14 च्या तरतुदीमध्ये प्रस्तावित कायदयामुळे प्राण फुंकले जातील असा हा कायदा आहे. राज्य कोणाही नागरीकाशी केवळ त्याचा धर्म, वंश, जात, लिंग आणि जन्मस्थान यावर अथवा यापैकी एकावर आधारित भेदभाव करणार नाही. या राज्यघटनेतील कलम 15 मधील तरतुदीला प्रस्तावित कायदयामुळे अर्थ प्राप्त होईल.

प्रस्तावित कायदयाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. प्रस्तावित कायदा भारतातील कोणत्याही राज्यातील धार्मिक व भाषिक अल्पसंख्यांक त्याचबरोबर दलित आणि आदिवासी यांना एकसमूहलक्षी आणि संघटित सांप्रदायिक हिंसाचारांपासून संरक्षण देण्याचा प्रयत्न करतो. उदाहरणार्थ जम्मू काश्मिरमधील.
  2. छळ, लैंगिक अधिक्षेप (व्याख्येची विस्तृती), दृषपूर्ण प्रचार, संघटित सांप्रदायिक आणि एकसमूहलक्षी हिंसाचार, कर्तव्यात कसूर, गुन्ह्याला सहाय्य करणे आणि सर्वोच्च जबाबदारी न पाळणे अशा नव्या प्रकारच्या गुन्ह्यांची प्रस्तावित कायदयानव्ये व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.
  3. सर्वोच्च जबाबदारी न पाळणे या तत्वाचा अंतर्भाव भारतामध्ये पहिल्यांदाच प्रस्तावित कायदयामध्ये केला असून कर्तव्यातील कसूर या गुन्ह्याची नव्याने व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. लोकसेवक आणि अन्य नेते / वरिष्ठ यांना त्यांच्या हाताखालच्या सेवकांनी केलेल्या वर्तनाबद्दल जबाबदार धरण्याची तरतुद प्रस्तावित आहे. जेथे व्यापक प्रमाणावर आणि पध्दतशीरपणे बेकायदेशीर कारवाया सुरू आहेत आणि ज्या लोकसेवकांवर सांप्रदायिक आणि एकसमूहलक्षी हिंसाचार थांबविण्याचे काम सोपविलेले आहे, त्यांना आपल्या हाताखालील सेवकांना नियंत्रित करण्याचे कर्तव्य बजावण्यात अपयश आलेले असेल तर अशा लोकसेवकांवर सर्वोच्च जबाबदारीचा भंग केल्याचा गुन्हा लावता येईल. म्हणजेच दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येईल की वरिष्ठ अधिकारी आणि प्रशासकांना हिंसेचा उद्रेक अथवा हिंसाचाराचा प्रसार यांना अटकाव करण्यात अपयश आले तर त्यांना जबाबदार येऊ शकेल.
  4. कर्तव्यातील कसूर खटल्यांसाठी सरकारची मंजूरी ही काही यापुढे कायदेशीर अडचणीची बाब असणार नाही. प्रस्तावित कायदयानव्ये, जर राज्य सरकारने तीन महिन्यांच्या आत परवानगी दिली नाही. तर मंजुरी गृहीत धरणे ही बाब अमलात येईल. लोकसेवकांनी केलेल्या काही गुन्ह्यांच्या बाबतीत तर मंजुरीची बाब पूर्ण निकाली काढण्यात आली आहे.
  5. प्रस्तावित कायदयाने नुकसानभरपाई आणि पुनर्वसन प्रक्रियेचे सुसूत्रीकरण केलेले असून या सर्व प्रक्रियेला एक प्रतिष्ठा देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे आणि तिला सत्तेवरील सरकारच्या लहरीवर अवलंबून ठेवलेले नाही. एक महिन्यात रकमांची अदायगी करण्याचे कायदेशीर बंधन सरकारवर घातलेले आहे. मृतांसाठी किमान देय रक्कम र. 15 लाख, बलात्कार प्रकरणी रु 5 लाख, गंभीर दुखापतीसाठी रु 2 लाख, मानसिक छळ, नैराश्य असल्यास रु 3 लाख स्थावर संपत्तीच्या नुकसानीसाठी घर/दुकान/व्यवसाय इत्यादींची भरपाई महागाई निर्देशांकानुसार ठरविले जाईल. बळाचा वापर झाल्याने विस्थापन घरे / दुकाने / व्यवसायावर जबरी कब्जा आणि संधी गमावल्याने झालेला तोटा इत्यादींसाठी देखील नुकसानभरपाईची तरतूद आहे.
  6. प्रस्तावित कायदयाची अंमलबजावणी करण्यासाठी मध्यस्थ म्हणून सांप्रदायिक सौहार्द, न्याय आणि पुनर्वसन प्राधिकरण अशी एक राष्ट्रीय स्तरावरील संस्था नव्या कायदयानव्ये प्रस्तावित करण्यात आलेली आहे. तशाच प्रकारची प्राधिकरणे राज्य पातळीवरही स्थापन करावयाची आहेत. राष्ट्रीय प्राधिकरण राज्य सरकारांना भारताच्या संघराज्यात्मक रचनेमुळे कारवाई करण्यास भाग पाडू शकत नाही, परंतु राष्ट्रीय प्राधिकरणाला निर्देशांसाठी न्यायालयाचे दार ओठावता येईल. सात सदस्य असलेल्या राष्ट्रीय प्राधिकरणाची रचना अशी असेल की, त्यापैकी चार जण समूहलक्षी समाज घटकांपैकी असतील अल्पसंख्याकांपैकी एक सदस्य, स्त्रीया, दलित आणि आदिवासी यांच्या पैकी एक एक सदस्य असेल.
- आसाममधील 1983 च्या नेल्ली हत्याकांडातून वाचलेल्या मुस्लिमांना न्याय मिळालेला नाही. 1984 च्या अमानुष नरसंहारातून वाचलेल्या शिखांना अजूनही शक्तिशाली गुन्हेगारांना शिक्षा होण्यासाठी संघर्ष करावा लागत आहे, 1989 मध्ये काश्मिर मधून पळून आलेल्या पंडीतांना अजून न्याय आणि पुनर्वसन यांचा लाभ झालेला नाही. मध्य प्रदेश, उत्तरप्रदेश, ओरीसा आणि गुजरात मधील ख्रिश्चनांना सुध्दा न्यायापासून वंचित ठेवण्यात आलेले आहे. दलित आणि आदिवासी जे समूहलक्षी हिंसाचाराला दररोज बळी पडत असतात त्यांना ही न्याय आणि पुनर्वसनाची प्रतीक्षा करावी लागते. मुंबईच्या 1992-93 च्या दंगलीतून, हाशिमपुराच्या 1987 सालातील हत्याकांडातून आणि गुजरात मधील 2002 च्या हिंसाचारातून वाचलेल्या मुस्लिमांची ही अशीच परवड आहे. महाराष्ट्रामध्ये बिहारी आणि उत्तरभारतीय यांवर हल्ले करणाऱ्यांना शिक्षा झालेली नाही. पुनर्वसन हे आंतरराष्ट्रीय दर्जानुसार कधीही होत नसते.
- निवडणुका आणि प्रतिनिधीक राजकारणावर आधारलेल्या लोकशाह्यांनी समाजातील सर्व समुहगटांच्या आशाआकांक्षा प्रतिबिंबित केल्या पाहिजेत अशी अपेक्षा असते. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात त्या नेहमीच बहुसंख्यांकांना अधिकार बहाल करतात. सर्व अल्पसंख्यांक गटांचे संरक्षण करण्यासाठी खास कायदेशीर तरतुदी केल्या पाहिजेत याची जाण केवळ परिपक्व लोकशाहीतच आढळते. अशाप्रकारचे नाजूक संतूलन नसेल तर लोकशाही बहुसंख्यांकवादाकडे वाटचाल करू शकते आणि त्या पेक्षाही वाईट म्हणजे ती झुंडशाही होते. अशाप्रकारचे व्यवस्थात्मक अपयश दुरुस्त करता यावे म्हणूनच नव्या कायदयामध्ये कायदयासमोर समानतेची राज्यघटनात्मक हमी आणि कोणाशीही भेदभाव होणार नाही अशाप्रकारच्या तरतुदी प्रस्तावित केलेल्या आहेत.
- जेव्हा झुंडशाही सत्ता हातात घेते, तेव्हा अशी उदात्त तत्वे अडगळीत पडतात. आपण भारतीय मागील सहा दशकांकडे तटस्थपणे पहातो तेव्हा आपले सतत वाढत जाणारे राष्ट्रीयत्वन परतफेड करण्यासाठी अशा कायदयाची गरज आहे यास नाकारू शकतो काय ?

हिंसाचाराला नकार

न्याय आणि शांततेचा पुरस्कार

सर्वासाठी न्याय अभियानाची हंगामी समिती.

तिस्ता सेतलवाड (निमंत्रक), डॉ. अमरजित सिंग नारंग, डॉ. असगर अली इंजिनिअर, अस्लम गाझी, मौलाना बुरहानुद्दीन काजमी, मौलाना दर्याबादी, डॉल्फी डिसुझा, फरिद शेख, हरून मोझावाला, जावेद आनंद, केवल उके, कौशिक संघवी, राहुल बोस, सुमेध जाधव, युसूफ मुछाला.

पत्ता: दारा सबरंग, निरान्त, जुहूतारा रोड, सान्ताकृझ (वेस्ट) मुंबई - 400049 दुरध्वनी - 91-(0)22 26602288 / 26603927.

ईमेल: teestateesta@gmail.com website: www.sabrang.com